

वित्तीय तुट भारतासमोरील एक गंभीर समस्या

प्रा. नारायण एस. गोरे
न्यु आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज
शेवगांव, ता. शेवगांव जि. अहमदनगर

प्रस्तावना:

इ.स. १९९०च्या अखेरीस भारत आर्थिक संकटात सापडला आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी फक्त सात दिवस पुरेल एवढे म्हणजेच १ लाख कोटी रूपये परकीय गंगाजळी भारताजवळ उपलब्ध होती. या आर्थिक संकटातून सुटण्यासाठी भारताला आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँका, यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थाकडून मोठ्या प्रमाणात कर्ज घ्यावे लागले आणि खऱ्या अर्थाने तेव्हापासूनच भारतीय अंदाजपत्रकात वित्तीय तुटीची संकल्पना अस्तित्वात आली. त्या अगोदर फक्त अंदाजपत्रकीय तुट (एकुण सार्वजनिक खर्च—एकुण सार्वजनिक उत्पन्न व) महसुली तुट(महसुली खर्च—महसुली उत्पन्न) या तुटीच्या संकल्पनाचा समावेश भारतीय अंदाजपत्रकात होत असे. परंतु १९९१ नंतर भारतीय अंदाजपत्रकात वित्तीय तुटीला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले. तसेच केंद्रीय अंदाजपत्रकात अंतिम तुट किंवा अंदाजपत्रकीय तुट दाखवणे बंद करून वित्तीय तुट दर्शवावी अशी शिफारस सुखमय चक्रवर्ती समिती—१९८२ ने केली. व त्यानुसार १९९७—९८ पासून भारतीय अंदाजपत्रकात अंतिम तुट दर्शविणे बंद केले व वित्तीय तुटीवर भर देण्यात आला.

वित्तीय तुटीची वित्त मंत्रालयाने केलेली व्याख्या:

“सरकारच्या महसुली, भांडवली आणि कर्जाची निव्वळ परतफेड या स्वरूपातील एकुण खर्च आणि महसुली प्राप्ती तसेच कर्जाच्या स्वरूपात नसलेली भांडवली प्राप्ती यांच्यातील फरक म्हणजेच वित्तीय तुट होय.” भारताच्या केंद्रीय अंदाजपत्रकात वित्तीय तुट खालील सुत्राच्या सहाय्याने मोजली जाते.

एकुण वित्तीय तुट = एकुण खर्च— (महसुली उत्पन्न+कर्ज वसुली+कर्जाव्यतिरिक्त इतर भांडवली उत्पन्न)

किंवा

एकुण वित्तीय तुट = अंदाजपत्रकीय (अंतिम) तुट + कर्जाची रक्कम

अशा प्रकारे एकुण वित्तीय तुट म्हणजे सरकारचे महसुली उत्पन्न + कर्ज परतफेड + कर्जाव्यतिरिक्त इतर उत्पन्न यांच्यापेक्षा एकुण सार्वजनिक खर्चाचे असलेले अधिक्य होय. त्यामुळे वित्तीय तुट ही अंदाजपत्रकीय तुट व कर्जाची रक्कम याच्या बेरजीएवढी असते.

वित्तीय तुट सरकारची कर्जाची एकुण गरज दर्शविते. किंवा सरकारच्या कर्ज बाजारीपणाची कल्पना या तुटीवरून येते. या कर्जाचा वापर लाभदायी जिंदगी खरेदी करण्याएवजी सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांना त्यांची तुट भरून काढण्यासाठी केला जातो.

वित्तीय तुटीची पुर्तता करण्यासाठी सरकार दोन मार्गांचा अवलंब करते.

१. अंतर्गत व बाह्य बाजारपेठेतून कर्ज उभारणी
२. कडून म्हणजेच ट्रेझरी बिलाच्या तारणावर नविन चलन निर्मिती करणे. वरील दोन्ही प्रकारांचा वापर केल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ घडून येते.

वित्तीय तुट व चलनवाढ (भाववाढ) :

१९२९ च्या जागतिक महामंदीनंतर बहुतेक अर्थशास्त्रज्ञ प्रभावी मागणीतील कमतरता दूर करण्यासाठी प्रयत्नशील असतांना दिसले, परंतु १९७० नंतर परिस्थिती बदलली व बहुतेक अर्थतज्ञ भाववाढीच्या ज्वलंत प्रश्नावर उपाय शोधण्यात गंतलेले आहेत. बहुतेक स्थूल अर्थशास्त्रीय सिद्धांत चलनवाढीच्या कारणांपैकी एक महत्वाचे कारण म्हणून वित्तीय तुटीचा उल्लेख करतात. कारण त्यांच्या मते, चलनवाढ म्हणजे भाववाढ ही अर्थव्यवस्थेत पैशाचा पुरवठा आवश्यकतेपेक्षा जास्त झाल्यामुळे घडून येते. व वित्तीय तुट केंद्र सरकारच्या कर्ज बाजारीपणाचे कल्पना दर्शविते. केंद्रीय अर्थसंकल्पात जर वित्तीय तुटीचा अवलंब केला असेल तर त्यामुळे शासन सार्वजनिक कल्याणाच्या तत्वाखाली अधिकाधिक सार्वजनिक खर्च करते. परंतु सार्वजनिक उत्पन्नात कोणत्याही प्रकारची वाढ करत नाही. व हा वाढलेला सार्वजनिक खर्च भरून काढण्यासाठी सोपा मार्ग म्हणून वित्तीय तुटीचा अवलंब करते. वित्तीय तुटीचा वापर केल्यामुळे शासनाचा सार्वजनिक खर्च वाढतो. व त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत नविन पैशांची निर्मिती होते. अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा हा पैशांच्या निर्मितीपेक्षा अधिक असतो. व हे अधिक्य गुणाकांवर अवलंबून असते. जर गुणक अधिक असेल तर अर्थव्यवस्थेत अतिरिक्त पैशांचा अधिकचा पुरवठा होतो. त्यामुळे सध्या अस्तित्वात असलेल्या वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यात असलेल्या एकुण चलनी मागणीत वाढ होते. पैशांच्या पुरवठ्यात व मागणीत झालेल्या वाढीच्या प्रमाणात वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यात वाढ होत नाही. त्यामुळे मागणीचे अधिक्य निर्माण होउन चलन अतिवृद्धी किंवा भाववाढ घडून येते. त्यामुळे वित्तीय तुट व भाववाढ यांच्यात जवळचा सहसंबंध आहे. किंवा चलनवाढीच्या कारणांपैकी वित्तीय तुट हे महत्वाचे कारण आहे असे स्थूल अर्थशास्त्रीय सिद्धांत स्पष्ट करतात.

भारतातील वित्तीय तुट व चलनवाढ :

भारतीय केंद्रीय अंदाजपत्रकातील वित्तीय तुट व चलनवाढीचा संबंध पाहिला असता असे लक्षात येते की, १९९१ पासून भारतीय केंद्रीय अंदाजपत्रकातील वित्तीय तुट दिवसेंदिवस वाढतांना दिसते. त्याचबरोबर चलनवाढीचा दर देखील थोड्या अधिक प्रमाणात वाढतांना दिसतो. हे पुढील तक्तांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

वर्ष	केंद्रीय वित्तीय तुट (कोटी रू)	राष्ट्रीय उत्पन्नांशी असलेले प्रमाण (टक्के)	चलन वाढीचा दर
१९९०-९१	३७६०६	६.६०	६.१
१९९९-२०००	१०४७१७	५.३६	६.७
२०००-०१	११८८१६	५.६५	५.४
२००१-०२	१४०९५५	६.१९	५.१
२००२-०३	१४५०७२	५.९१	३.८
२००३-०४	१२३२७२	४.४८	४.२
२००४-०५	१२५७९४	३.८८	४.२
२००५-०६	१४६४३५	३.९७	५.३
२००६-०७	१४२५७३	३.३२	६.४
२००७-०८	१२६९१२	२.५५	८.३
२००८-०९	३३६९९२	६.०४	१०.९
२००९-१०	४१४०४१	६.३२	११.७

वरील आकडेवारीचा विचार करता १९९१ ते २०१० या कालखंडात भारताची वित्तीय तुट रू ३७६०६ कोटी वरून रू ४१४०४१ एवढी वाढलेली आहे. म्हणजेच मागील २० वर्षांच्या कालखंडात वित्तीय तुट जवळपास १० पटीपेक्षा जास्त वाढलेली आहे. व वित्तीय तुटी मार्फत अर्थव्यवस्थेत झालेल्या पैशाचा पुरवठा व त्या अतिरिक्त चलनवृद्धीमुळे घडून आलेली भाववाढ यांची स्थिती लक्षात येते. भारतात २०१०-११ च्या आर्थिक वर्षात चलनवाढीचा दर दुहेरी आकडेवारीचा होता. व तो सर्वसामान्य अर्थव्यवस्थेवर झालेला प्रतिकूल परिणाम म्हणून चलन अतिवृद्धीकडे पाहता येते. परंतु वित्तीय तुटीचा अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम देखिल घडून येतो कारण वाढत्या वित्तीय तुटीबरोबर उत्पन्न, उत्पादन रोजगार, निर्मितीत वाढ होते. त्यामुळे वित्तीय तुटीचे राष्ट्रीय उत्पन्नाशी प्रमाण किती असावे हा महत्वाचा प्रश्न आहे. त्यांच्याप्रमाणे निश्चित नसलेले तरी अर्थव्यवस्थेच्या परिस्थितीनुसार योग्य कर्जाची उभारणी करून उभारलेल्या कर्जाचा वापर उत्पादक कार्यासाठी केला तर, पैशांच्या संख्येवाढीबरोबर उत्पादन, उत्पन्न व रोजगारात वाढ होउन अर्थव्यवस्थेचा विकास होउ शकतो. परंतु वित्तीय तुट निर्माण करून उभारलेले कर्ज अनुत्पादक कार्यासाठी वापरले तर त्यातून फक्त पैशांच्या पुरवठ्यात वाढ होउन भाववाढ, आर्थिक विषमता इ. आर्थिक प्रश्न निर्माण होतात. भारताचा विचार करता भारतातील वित्तीय तुटीचा वापर तुलनेत अनुत्पादक कार्यासाठी जास्त केला जातो. परिणामी भाववाढीची परिस्थिती अर्थव्यवस्थेत निर्माण होत आहे.

चलन अतीवृद्धी व RBI चे धोरण :

आर्थिक वर्ष २०१२-१३ व २०१३ ते आजपर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील सर्वात बिकट प्रश्न हा चलनअतीवृद्धीचा राहिला आहे. अर्थव्यवस्थेत निर्माण होणारी भाववाढ जोपर्यंत सौम्य असते तो पर्यंत ती अर्थव्यवस्थेच्या विकासास पोषक ठरते परंतु जर भाववाढीने आपली मर्यादा ओलांडली तर त्याचे प्रतिकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतात. भारताचा विचार करता मागील काही महिन्यात भारतीय चलनअतीवृद्धीने आपली मर्यादा ओलांडली आहे आज Consumer Price Index(CPI) हा जवळपास ८ ते ९ टक्के च्या दरम्यान आहे ही परिस्थिती अर्थव्यवस्थेस घातक ठरत आहे. ही भाववाढीची परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी देशाची मध्यवर्ती बँक (भारतीय रिझर्व बँक) चलनविषयक धोरणाचा वापर करतांना दिसते.

चालू खात्यावरील तूट कमी करण्यासाठी व भाववाढ रोखण्यासाठी काही निश्चित मार्ग आहेत. १. वित्तीय तूट GDP च्या ३ टक्के पर्यंत खाली आणणे, २. ग्राहक किंमत निर्देशांक (CPI) ५ टक्के पर्यंत कमी करणे, ३. रूपयाचे अधिकृत अवमुल्यन करणे. यासर्व परिणामासाठी RBI ने व्याजदर वाढीचे धोरण (बँकदर धोरण) अवलंबले आहे बँकेच्या दृष्टीकोणानुसार अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढ हा वित्तीय तूट व अतिरिक्त मागणीचा परीणाम आहे. म्हणजेच बाजारपेठेत वस्तूचे उत्पादन व पर्यायाने वस्तू व सेवांचा पुरवठा यापेक्षा वस्तू व सेवांना असणारी मागणी जास्त आहे. व ही अतिरिक्त मागणी अर्थव्यवस्थेत भाववाढ निर्माण करत आहे.

त्यामुळे जर आर बी आय ने कर्जावरील व्याजाचे दर वाढवले तर यापारी बँका ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या कर्जावरील व्याजदर वाढवतील परिणामी कर्जे महाग होउन कर्जाची मागणी कमी होइल व भाववाढ नियंत्रणात येईल दुसऱ्या बाजूने बँकदर वाढीमुळे अर्थव्यवस्थेतील व्याजदर वाढल्याने लोक आपल्या उत्पन्नातील जास्तीत जास्त भाग बचतीच्या स्वरूपात बँकाकडे ठेवतील व वर्तमान मागणी घटेल व परीणामी भाववाढ आटोक्यात येईल असा ध्यास रिझर्व्ह बँकेचा आहे त्यामुळे बँकेले मगील काही दिवसांपासुन व्याजदर वाढीचे धोरण अवलंबले आहे.

सारांश :

जागतिक बँक यांच्या निर्देशानुसार भारतीय वित्तीय तुटीचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पन्नांच्या ३ टक्क्यांपर्यंत कमी करण्यात अशी सुचना भारताला दिली आहे. परंतु भारतीय राष्ट्रीय उत्पन्नांच्या ४.६ टक्के आहे. व आर.बी. आय गव्हर्नर डी.बी. सुब्बाराव यांनी २४ जानेवारी २०११ रोजी चालू आर्थिक वर्षाचे तिमाही पतधोरण जाहीर करतांना कमी कर संकलन व मोठे अनुदान हे सरकारच्या वित्तीय तुटीचे निर्देशक असून वाढती वित्तीय तुट भारतासाठी चिंता निर्माण करत आहे असे स्पष्ट करून राष्ट्रीय उत्पन्नांच्या ४.६ टक्के असणाऱ्या वित्तीय तुटीचे प्रमाण नजीकच्या काळात कमी करण्यासाठी प्रयत्नशील असल्याचे सुतोवाच केले कारण भारत आर्थिक विकासात घसरण व भाववाढ या दुहेरी संकटात सापडला आहे. त्यासाठी वित्तीय तुट कमी करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकारने कर संकलनात वाढ करून दिली जाणारी विविध अनुदाने कमी करणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे की, किंमत स्थैर्याबरोबर आर्थिक विकास करणे शक्य आहे.

परंतु सद्यस्थितीतील भारतीय चलनअतीवृद्धी ही वित्तीय तुटीचा परिणाम नसुन अतिरिक्त मागणीचा परीणाम आहे. या अतिरिक्त मागणीची पूर्तता करण्यासाठी उत्पादन वाढवणे हा एकमेव पर्याय भारतीय नियोजनकारांपुढे असणार आहे. त्यासाठी गुंतवणुकीला चालना मिळणे आवश्यक आहे परंतु वर्तमान स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दराने गाठलेली निचांक पाताळी, चलन वाढीच्या दराने झालेली प्रचंड वाढ, व अर्थव्यवस्थेतील निरूत्साही वातावरण यांच्यावर पर्याय म्हणुन वापरले जाणारे मौद्रीक धोरण फारसे प्रभावी ठरतांना दिसून येत नाही

संदर्भ :

- प्रा.एस.एन.कोलते, मुद्रा आणि वित्तीय प्रणाली, पिंपलापुरे अॅण्ड कंपनी प्रकाशन,नागपुर (ऑक्टोबर २०११)
- प्रा.देसाई आणि भालेराव,भारतीय अर्थव्यवस्था,निराली प्रकाशन पुणे—२०११
- डॉ.जे.एस.पाटील,अर्थतरंग,फडके प्रकाशन कोल्हापुर—२०१२
- प्रा.राम देशमुख,समग्रलक्षी अर्थशास्त्र,विदया प्रकाशन नागपुर—२००४